

Lengyel András

Az „esernyőjét elhagyó öreg tanár” és József Attila

József Attila, Vágó Mártával való szerelme idején, rendszeresen érintkezett a Vágó család baráti körével. Ezt a kört a költő monográfiája, Szabolcsi Miklós már megkísérelte fölmérni és bemutatni, de kísérlete – érdemi előmunkálatok híján – nyilvánvalóan csak részleges és hozzávetőleges eredményű lehetett. Azt a bonyolult szociokulturális erőteret, amit ez az érdekes s jelentékeny intellektusokat fölvonultató kör pusztán léte jelentett, a maga részletgazdagságában ma még nem látjuk át. Ez baj, mert éppen az itt uralkodó intellektuális légkör mélyebb megismerése világíthatna meg sok mindent a költő ekkor zajló nagy gondolkodástörténeti átalakulásából. Igaz, az ezen átalakulást kifejező „metafizika” fragmentumai (vö. JATC 1/1:23–139.) szövegszerűen hozzáférhetőek és „kifaggathatók”: elemezhetőek – de a Vágó család köréből nyerhető „adatok” éppen e szövegek mélyebb és pontosabb megértését segíthetnék. A szóban forgó családi-baráti kör átvilágítása azonban maga is csak aprólékos filológiai munkával végezhető el. Így, ha előrébb akarunk jutni, lépésről lépésre kell haladnunk, s olyan szereplőket s olyan teljesítményeket is részletekbe menően rekonstruálnunk és mérlegelnünk kell, akikre és amelyekre egyébként – „na-gyobbra nézve” – nem figyelnénk.

A Vágó család baráti körének egyik számon tartott, de különösebb figyelemre nem méltatott tagja Erdős Lajos (1879–1942) volt. Vágó Márta, mint Szabolcsi Miklós tisztázta, 1928 tavaszán magántanulóként készült föl az érettségire, s fölkészülését – egyik irányítójaként – Erdős segítette. „A vizsgákra – írja erről Szabolcsi – [Mártát] *matematikatanára*, Erdős Lajos, *geometriából meg egy »tanárasszony« készítette fel*” (Szabolcsi 1992. 44.). Ez a házitanítói szerepkör, sajnos, némileg félreorientálta a kutatást, Stoll Béla például – nagyon jellemzően – a József Attila levelezéséhez írott jegyzetekben már csak egyszerű „*számtantanár*”-t látott benne (JAlev 654.). Így, bár Márta megbízható, s többnyire pontos emlékezéseiből tudható, hogy József Attila személyes ismeretségbe került Erdőssel, maga a kapcsolat nem kapott figyelmet. Mit várhatnánk, vélheti a „szakma”, egy számtantanár megismerésétől, miben vihetné ez előrébb a József Attila-kutatást? Erdős azonban nem jelentéktelensége következtében házitanítóskodott, hanem – 1919 után kisiklott egzisztenciaként, afféle belső emigrációba szorult „októristaként” – kényszerűségből. Valamiből meg kellett élnie. Valójában nemcsak jó tanár volt, de filozófiában is jártas, elsősorban a természettudományok filozófiai problémáival foglalkozó szakember is. Intellektuális képességeiből valamit már az is sejtetni enged, hogy az ő fia volt az Erdős Pál (1913–1996), akit a matematika 20. századi történetének egyik legjelentősebb, már életében is legendás alakjaként tart számon a tudománytörténet. (Ezt a tényt egyébként Szabolcsi tudta, sőt föl is hívta rá a figyelmet, de messzebbre vezető következtetéseket nem vont le belőle.) Génjeinek örököse

és pedagógiájának első neveltje tehát, ha más nem, fölhívhatná rá a figyelmet. S ha más nem, legalább a nagy matematikus apját kellene benne látnunk.

A József Attila-kutatást Erdős Lajos mindazonáltal elsősorban azért érdekelheti, mert egyike volt azoknak a filozófiával szakszerűen foglalkozóknak, akik ekkoriban, a „metafizika” írása közben közvetlen személyes kapcsolatba kerültek a költővel. Akik tehát – így vagy úgy, de – hathattak nézetei alakulására.

Az első kérdés, amelyet e témakörben mozogva meg kell tehát vizsgálnunk, kétségkívül az: az eddigi kutatások alapján mi tudható Erdős Lajosról? Sajnos, ami itt szóba jöhet, az csak Vágó Márta egyébként becses emlékirata, valamint a Vágó Márta–József Attila-levelezés. Szabolcsi, Márta tanulmányairól szólva, már utalt rá, hogy „*az emlékiratban szó van [Márta] egyik házitanítójáról, Erdős Lajos matematikusról*” (Szabolcsi 1992. 30.). Ezek az utalások azonban lényegében csak a házitanítószkodás némely összefüggését világítják meg: szempontunkból kevésbé érdekesek. Ami az emlékiratok legfőbb értéke számunkra, az talán csak annyi: Erdős a Vágó család baráti köréhez tartozott, részese volt ennek a magas műveltségű, októbriista múltú és vonzalmú zsidó intellektuel körnek. Azaz, nem „kivülről” jött egy feladat teljesítésére, hanem egy szociokulturális és mentális összetartozás részese volt. Mint ilyen került érintkezésbe tanítványa udvarlójával, a „kis anarchistával”, aki egyébként reményekre jogosító ifjú költő is volt. Arról, hogy ez az érintkezés eredményezett-e érdemi eszmecserét a házitanító s a tanítvány udvarlója között, az emlékiratból semmi közelebbi nem tudható meg. Márta elutazása után azonban, amikor a szerelmesek levelezésre kényszerültek, forrásadottságaink ugrásszerűen megjavultak. A levelezésben, sok minden mellett, mellékesen szó esik Erdősről is, s így pontosabb képet alkothatunk József Attilával való kapcsolatáról. Márta már 1928. szeptember 9-én emlékezteti szerelmét Erdősre: „*Erdőst ne felejtse el egyszer meglátogatni*” (JAlev 243.). Hogy miért kellene József Attilának meglátogatnia a tanárt, nem derül ki, de az kétségtelen, a lány szorgalmazta ezt a látogatást. Válaszlevelében József Attila szeptember 12-én reflektált az intelemre: „*Erdősnek telefonáltam, a héten valamelyik nap föl is megyek hozzá*” (JAlev 246.). Szeptember 18-án (egy, még 16-án elkezdett) levélben a költő már személyes találkozásról is tájékoztatta szerelmét: „*Professzoroddal együtt voltam pénteken este a Századunknál, ott volt Jenő bá is*” (JAlev 253.). Ez a péntek szeptember 14-e volt, a találkozás helyszíne pedig a Századunk folyóirat akkori törzshelye, a budai Ilona kávéház. (Ez utóbbiról Benedek Marcellnak a József Attila-emlékkönyvbe írott emlékezése emlékezik meg: „*Találkozni szoktunk a Századunk asztalánál is, a budai Ilona kávéházban. Vámbéry sziporkázó szellemessége magában is elég lenne arra, hogy odacsábítsa az embert. Ott van szerkesztőtársa, Varró István, rendesen eljár Gönczi Jenő is, Csécsy Imre és még vagy tíz munkatárs*” [Emlékkönyv, 1957. 205–206.]) „*Jenő bá*”, akire a költő utal, a Benedek Marcell által is emlegetett Gönczi Jenő volt, aki a jelek szerint személyesebb viszonyban volt vele. De ennél érdekesebb most, hogy Erdősről, akit Stoll csak „*számtantanár*”-ként aposztrofál, József Attila mint „*professzor*”-ról emlékezik meg. (Erdősnek ez a megtitulás, persze, részéről nyilvánvalóan csupán udvariassági gesztus, fölfelé-titulás, de bizonyos respektust mindenképpen kifejez.)

Erdős nevét ezt követően újra Vágó Márta hozta szóba. 1928. október 16-i levelében így írt: „*kaptam ma Erdőstől egy hosszú levelet, most mindjárt válaszolok neki, hátha mégis tudna szerezni tanítóányt addig is míg az a nyomorult vállalat végre megalakul! Te persze nem szólsz senkinek! Miért nem? Erdős írja, hogy vár, de nem jelentkezel!*” (JAlev 308.) Ez a szöveghely becses számunkra, itt derül ki, miért forszírozta Márta a költő és Erdős találkozását – ti. abban bízott, hogy a házitanítószkodásból élő Erdős az állás és jövedelem nélküli ifjú költőnek is tud tanítványt szerezni. S ez az utalás adja meg a magyarázatát annak is, hogy a költő ekkor miért halogatta a találkozást: nem nagyon lelkesítette a házitanítószkodás lehetősége. Márta levelére mindenesetre válaszolt, s október 20-án így magyarázkodott: „*Erdősre ne*

adj, ő nagyon szórakozott ember. Most is a Századunk asztalánál felejtette fekete esernyőjét. Meg azt is elfelejtette, hogy minden hétfőn fölhívom telefonon, hogy látogatásomat megbeszéljük, de mindig kitolódik a jövő hétre. Most legújabbán hétfő délutánról van szó, hétfőn megyek hozzájuk estefelé, ha addig közbe nem jön valami” (JAlev 312.).

Ez a látogatás – talán Márta háborgásától is motiváltan – végre realizálódott: október 22-én a költő eljutott Erdősékhez. Ezt József Attila aznapi keltű, de valójában mint a keddi napra való utalás alapján a kutatás tisztázta, 23-án írott leveléből tudjuk. A látogatásról adott beszámoló, nagyon jellemzően, ez: „Fönn voltam Erdőséknél, elbeszélgettünk a diákok tiúntetéséről. A családi bajokat (már nem is bajaim) is elmondtam, hiszen úgy vettem észre, hogy négyünk közül (Makai, Etus, Lucie, én) csupán én voltam egyedül őszinte. Ez utóbbit ugyan nem mondtam el, de ez is elég ok arra, hogy rájuk való tekintet nélkül könnyítsek magamon. Már lényegében és elemeiben is túl vagyok az egészen” (JAlev 314.). E pár sor nyilvánvalóan nem jegyzőkönyvi részletezettségű és pontosságú helyzettrögzítés, a költő itt nem a társalgás menetét rekonstruálja, hanem arról ír, ami ekkor leginkább foglalkoztatta: „családi bajairól”. De éppen ez a tény az igazán beszédes számunkra. Ez a családi konfliktus ugyanis különösen súlyos volt, ekkor derült ki, hogy Makai Ödön – feleségének, „Lucie”-nek hűgával, azaz – Etussal is összeszúrta a levelet, s a négy ember viszonya teljesen fölborult, majd átrendeződött. Az a tény tehát, hogy erről a kínos és egyáltalán nem kirakatba való ügyről, amelyről még Mártának sem szívesen írt a költő, kipakolt Erdősnek, arra vall, valamiért megnyílt előtte. Föltételezhető tehát, hogy ekkor, de nyilván más alkalmakkor is egyebekről is, eszmét cseréltek.

S a közös téma, amiről a magántermészetű dolgokon túl ismeretségük során leginkább beszélgethettek, érdeklődésük közös eleme, a filozófia lehetett. Ez már csak azért is állítható, mert Erdős évtizedek óta publikált e tárgykörben: Ernst Mach nevezetes művének, *Az érzetek elemzésének* magyar fordítását pl. csak kevéssel előbb, 1927-ben tette közzé a Filozófiai Írók Tárában, s e kötethez alapos bevezetést is írt. József Attila pedig, mint már utaltunk rá, ekkor dolgozott *A művészetek metafizikája* című tervezett doktori disszertációján. S hogy mindez nem pusztán spekuláció, maga József Attila árulja el, aki *Ady-vízió* című nevezetes írásában (A Toll, 1929. aug. 18.) egy helyen – bár név említése nélkül – félreérthetetlenül Erdősre utal. „A gondolat, mint jelenség – írja az *Ady-vízióban* –, valóban lélektani tény, azonban valamikor olyan szelek is fújdogáltak, hogy a gondolat csupán az ítélet valósága, az ítéletet abban az elfeledett kertben is megvizsgálhatni, hogy nem fontos, ki gondolta, ám lényeges, hogy foglal-e magában érvényességet. Talán a technikai haladásnak tudható be, hogy minderre csak esernyőjüket elhagyó és megátalkodott öreg tanárok emlékeznek, de a következtetések érvénye még így is személytelen” (JATC 1/1:160.). A költő 1928. október 20-i, már idézett levele ismeretében nem lehet kétséges, hogy itt – bár anonimizálva – Erdősnek a Századunk asztalánál feledett „fekete esernyője” bukkan föl. Ő az *Ady-vízió* „esernyőjüket elhagyó és megátalkodott öreg tanárai”-nak modellje.

A dologban, persze, egyáltalán nem az esernyősztori az érdekes. Figyelmünkre sokkal inkább az méltó, hogy a József Attilát ekkoriban, 1928–29-ben foglalkoztató filozófiai problémákra szerinte immár csak ezek az „öreg tanárok emlékeznek”: ők képviselnek egy számára fontos filozófiai tradíciót. Ez pedig több következtetés levonására is lehetőséget ad. (1) József Attila, legalább hozzávetőlegesen, ismerte az „esernyőjét elhagyó öreg tanár” vélekedéseit a filozófia némely alapkérdéséről, s (2) legalább egy dologban egyezett is véleményük.

Ha mindezek után arra a kérdésre próbálunk választ találni, hogy a filozófiai irodalomban tájékozódó József Attila mi mindent ismerhetett meg Erdős Lajos révén, nyilvánvalóan elsősorban Erdős művei közt kell keresgelnünk. Ez, persze, Erdős munkásságának föltáratlansága miatt egyáltalán nem könnyű, de némi támpont azért így is kínálkozik.

Mindenekelőtt abból célszerű kiindulnunk, hogy Erdős Ernst Mach filozófiájának egyik legjobb magyar ismerője és népszerűsítője volt. Már 1913-ban hosszú tanulmányt tett közzé *Ernst Mach filozófiájáról* (Huszadik Század, 1913. [1.] 409–425., 593–603.), majd – közvetlenül a költővel való személyes megismerkedése előtt – 1927-ben ő fordította le Mach fő művét, *Az érzetek elemzését*, s adta közre a *Filozófiai Írók Tára* című, filozófiai alapszövegeket publikáló sorozatban. S mint utaltam már rá, ennek bevezetését is ő írta. Ha tehát egymás közt filozófiáról beszélgettek (márpedig nyilvánvalóan beszélgettek), Mach nézetei mindenképpen szóba kellett kerüljenek. Mach azonban, mint Erdős is elmondta róla, antimetafizikus volt, a „metafizikát” koncipiáló József Attila számára tehát – úgy gondolhatnánk – nem lehetett inspiráló. Ám Erdős viszonya Mach filozófiájához merőben sajátos volt, egyszerre volt Machnak méltánylója és kritikusa. *A fordító előszava* című bevezetéséből kiderül, hogy szerinte Mach életműve alapvetően paradoxális: Mach nem akart filozófiát csinálni, ám mégis filozófiát csinált, a metafizika ellen érvelt, és filozófiája mégis metafizikus. Sőt eredményei is, eufemisztikusan szólva, sajátosak. *„Ernst Mach – Erdős értelmezése szerint – nem akar filozófiai rendszert adni, és mégis filozófiai rendszert ad, a természettudományi módszert viszi át a filozófiába, és az eredmény: ugyanolyan kudarc, mint amelyet akkor szenvedett el az emberi elme, midőn Spinoza az igazságért folytatott heroikus küzdelemben a matematikai módszert akarta alkalmazni. Ember alkotta gondolatkonstrukciók, úgy látszik, mindannyian magukon viselik eredetük bélyegét. Személyes szükségleteket elégitenek ki, és összeomlanak az elfogulatlan kritika előtt. Ugyanez az eset a Mach-féle világfelfogással is”* (16. – a mű internetes edíciójából idézem.). S bár ennek ellenére úgy tartotta, hogy Mach *„azon írók közé tartozik, akik megérdemlik, hogy olvassák őket”,* sőt úgy vélte, hogy *„[k]evés író van a filozófia történetében, akitől annyit lehetne tanulni, mint őtől”* (16.), Machtól való distanciája jól érzékelhető. S szempontunkból figyelemre méltó, hogy a machi filozófiát bíráló pozíciója W. James és H. Bergson munkásságára alapozódik. Hivatkozik James *Psychology*, illetve Bergson *L' évolution créatrice* című művére, s rájuk hivatkozva mondja ki: *„A James–Bergson-féle megvilágításnál [...] kitűnt, hogy Mach alapfeltevése a leghatározottabban tárgyi tévedésen alapul. Nincsenek »elemek«. Sajátságos tragikum van abban, hogy Mach a legnagyobb éleselmjűséggel küzdött egész életén át a materialisztikus atomizmus ellen és íme más atomizmus áldozata lett”* (15.). S itt, e ponton eljutunk az Erdős és József Attila közötti első lényeges közös mozzanathoz: mint Vágó Márta egyik leveléből (JAlév 242.) tudjuk, ekkor József Attila is „bergsonistának” tudta és hirdette magát.

A bergsoni inspirációk kérdése (s teoretikus státusa) mind Erdősnél, mind József Attilánál külön tanulmányt igényelne s érdemelne. A megértésnek e ponton alighanem messzire vezető következményei lennének a szövegkorpusz magyarázatában. Itt mégis csak egy mozzanatra szükséges külön figyelmet fordítanunk. Erdős, Machot bírálva, a „lélektan” eredményeire hivatkozva így ír: *„Ha magamba tekintek, oly kép tárul elém, amely semmi máshoz sem hasonló, amit nem lehet szavakkal leírni, csak legföljebb képekkel érezhetővé tenni. Egy folyamat látok, ezerszínű folyamat, amely lassan hömpölyög, amely soha nem ismétli magát. Látok egy egységes sokféleséget és egy sokféleségben megnyilatkozó egységet. Mint egy végtelen, polifonikus zene hullámsíkja tova lelki életünk. Itt nincs megállás, nincs visszafordulás, nincs ismétlődés, az élet mindig új, állandóan teremti önmagát. Az élet, a gyakorlati szempontok, a cselekvés kényszerít arra, hogy megegyezéseket, ismétlődéseket absztraháljak ki ebből a soha meg nem ismétlődő folyamatból, azonban ezek az absztrakciók nem tekinthetők valóságoknak. [...] Az élő folyamból erőszakkal kiemeljük az érzeteket, a képzeteket, amelyek cselekedeteinket irányítják, de ezek rögtön megdermednek, megmerevednek, holt sémákká lesznek, melyek már nem tudják előállítani a valóságot, azt, ami mindnyájunknak közvetlenül megnyilatkozik”* (15.). Ez az interpretáció nyilvánvalóan nem originális fejtegetés, bergsoni eredete szembeötlő. De eredeti abban az értelemben, hogy egy olyan kontextusban jelenik meg, amelyik (ti. Mach elmélete) a ter-

mészettudományos tapasztalat filozófiai általánosítására törekedett. S figyelemre méltó, hogy Erdős az *én* tapasztalatát a „természettudományos” tapasztalat általánosításával ütközteti, ám az utóbbit az előbbivel „írja felül”. Márpedig az ihletet valamiféle „harmadik szellemiség”-ként fölfogni igyekvő József Attila számára éppen ez a kontroverzia s a tudományos tapasztalatnak ez az énfüggő felülírása jöhetett jól. Értelmezésében ugyanis a műalkotás (az ihlet eredményeként) valami olyasmit „tud”, amit a tudomány nem. A műalkotás nála sokkal inkább az *én* tapasztalata, semmint a természettudományos tapasztalat absztrakt általánosítása.

Ha Erdős Lajos József Attila kezébe adta kevéssel előbb megjelent Mach-fordítását (márpedig ez nagy valószínűséggel állítható), akkor *A fordító előszavából* a költő legalább két, „metafizikája” szempontjából fontos összefüggés tematizációjával találkozhatott. Az egyik a *képzet* terminus gyakori funkciális szerepeltetése, a másik az *én* szerveződésének leírása. Erdős alapproblémája ugyanis az „ismeret eredete” [2.] volt, nézőpontja pedig ismeretkritikai – innen értelmezte Machot is.

A két momentum persze József Attila szempontjából egyáltalán nem azonos súlyú és szerepű. A *képzet* terminussal „metafizikájában” maga is dolgozik, az *én* szerveződésének funkciója azonban csak mintegy potenciálisan van meg szövegeiben – a töredékekben éppen az ihlet működésének részletező leírása nincs már meg. Mindkettő azonban fontos. A *képzet* terminus Erdősnél is súllyal kerül elő. „*Képzeteink és gondolataink [...] – írja Erdős – lemásolják a világot s minél teljesebb és pontosabb ez a lemásolás, annál jobban el tudunk igazodni a bonyolódottabb életviszonyok között. Gondolataink alkalmazkodnak a tényekhez, s ez alkalmazkodás helyességét mindannyiszor a tapasztalat igazolja. Így jön létre az ismeret*” (4.). Egy másik ide vonatkozó megjegyzése pedig azt az összefüggést hangsúlyozza, hogy „*az emberi gondolkodás instinktíve úgy alakul, hogy törekszik a tapasztalás eredményeit a lehető legrövidebben, legcélzerűbben, legkevesebb energiapazarlással összefoglalni*” (4.). Szerinte ez, vagyis a „*gondolkodás ökonomiájának elve* vörös fonalként húzódik végig Mach történeti vizsgálatán” (5.). Majd egy harmadik szöveghegye összegző igénnyel mondja ki: „*Képzeteinkkel és gondolatainkkal a világot akarjuk lemásolni, hogy gondolatainkkal mintegy meg tudjuk előzni e tényeket, hogy jóslani, s a jóslások alapján a körülményekhez alkalmazkodni tudjunk. Nyilvánvaló, hogy a lemásolási módok közt az lesz a legcélzerűbb, amely céljait a legkevesebb energiakifejtés árán éri el. A fogalomalkotás, a beszéd, az írás, általában a tudománynak minden segédeszköze ily módon fejlődtek ki. Ezek által vált lehetővé a tudomány, mivel ezek által vált társadalmi produktummá.*” Szerinte ugyanis a „*generációk tapasztalatainak fölhalmozódása*” szolgáltatja a tudományt (5.).

A *képzet* és a *gondolat* azonban, mint ismeretes, József Attila „metafizikája” számára csak annyiban érdekes, amennyiben a harmadik szellemiség, az ihlet ezektől különböződik el, ezekhez mérten más. József Attila „metafizikájában”, mint az ihlethez elvezető egyik döntő mozzanat, az *önlét* (s az ezzel korrelatív fogalmak) az igazán „tűzközeliiek”, beszédesek. Az *önlét* ugyanis „*alapadó valóság*” (JATC 1/1:60. skk., vö. Lengyel András 2005. 53–69.). Ennek a terminusnak a fogalomtörténete persze messzire vezet: Descartes „*ego cogito*”-jától indulva az egzisztencialistáig lehet eljutni. A metamorfózis egyik – logikai – fázisa azonban mindenképpen az az értelmezés, amelyet – Hume, Mach, Bergson s mások alapján, mintegy eredményeiket összegezve – Erdős ad. Nála, kiindulásként, ezek a „*[c]entrális jelentőségű fogalmak: 1. Az »En« 2. A »külvilág«, melyeknek kölcsönhatásából keletkezik a világekép. Hozzájuk csatlakozik még harmadiknak az okság elve, mely szerint a belső és a külső jelenségek végbemennek. Fejlettebb rendszerekben is megmaradnak az alapfogalmak, csak a nevük változik, Ding an sich-nak, szubstancia-nak hívják őket, mindenesetre azonban olyat jelentenek, ami az »én«-en kívül van, tőle független és arra hatást tesz*” (5.). Ám e reláció magyarázatában – neki, a Mach-magyarázónak (!) – előföltevése érdekes mód platonizáló, metafizikus: „*A tárgyak folyton változó sokasága mögött rejtőzik a világnak*

igazi képe, az örök és változatlan ideák, szubstanciák világa. Az eleaták, de különösen Platon óta a filozófia nem is foglalkozik többé a jelenségek zavaros világával, hanem azok mögött a dolgok lényegét, szubstanciáját keresi. A szubstancia kifejezi azt, ami a világban állandó, változatlan, örök, ami önmagától és önmagában van, ami az esetlegességek mellett a »lényegét« fejezi ki. A szubstancia vagy szubstanciák keresése teszi ki a metafizika anyagát egészen napjainkig. Maga az »én« is szubstancia s mint tudjuk, az okkazonalizmustól a praestabilita harmoniae elméletéig a legkülönbözőbb elméletek keletkeztek, melynek célja a szubstanciákból s azok kölcsönhatásából a való világot leszármaztatni” (6.). Ám, s szempontunkból ez a figyelemre méltó, Erdős nem marad meg a lecke fölmondásánál, meghatározott nézőpontból „aktualizál”. Ő Hume művét (Vizsgálódások az emberi értelemről) „minden idők legremekőbb filozófiai művei közé” sorolja, s a mű fő érdemét „az »én« fogalmának és az okság elvének revízióját”-ban látja (6.). S okfejtése József Attila „metafizikája” szempontjából itt lesz igazán érdekessé. Erdős szerint ugyanis: „Az összes eddigi filozófiai rendszerek az »én« egységes, oszthatatlan, szubstanciális fogalmából indulnak ki. Azonban, ha elfogulatlan szemmel magunkba tekintünk, nem találunk ott mást, mint érzeteket és képzeteket. Ezen érzetek és képzetek közül kiemelkedik egy komplexum, melynek elemei részint testünkre, részint képzeink összeköttetéseként mikéntjére vonatkoznak. Ezek alkotják az »én«-t. Az »én« tehát nem valami külön metafizikai valóság, hanem képzetkapcsolat, mint minden más ún. tárgy. Nem állandó, nem változatlan, hanem képzeinkkel, hangulatainkkal változik. Más éniünk van gyermekkorunkban, más, ha aggastyánok vagyunk. Betegség, mérgezés, külső események megváltoztatják. Oly fölfogása ez az én fogalmának, amely igen közel áll a modern pszichológia fölfogásához, s még közelebb Mach speciális álláspontjához” (6.). S Erdős azt is tudta, hogy az én gyakorlati és absztrakt, tudományos fölfogása különbözik egymástól. „A gyakorlati élet számára az én fogalom a lehető legnagyobb fontossággal bír. Ezért ösztönszerűen elemi erővel lép fel. Szolgálatában áll az örömet kereső és fájdalmakat kerülő akaratnak. A gyakorlati életben erre az énről vonatkoztatjuk minden élményünket, nagyjában elhatároljuk a »nem én«-től (pontos elhatárolás lehetetlen), s úgy érezzük, a világ megfeythető az én és a tárgyak kölcsönhatásából. A naív realizmus (és egyúttal a filozófia) e fölfogása egész életünkben érvényesül, az ént mint önálló végső principiumot tekintjük, melyre vonatkoztatjuk a világ minden jelenségét. Egészen kivételes esetekben azonban, mikor nem praktikus kérdések megoldásáról van szó, mikor a megismerés nem mint eszköz, hanem mint öncél szerepel, eltekinthetünk ez egységtől, s elfogulatlanul vizsgálhatjuk a viszonyokat. S ekkor látjuk, hogy az én tulajdonképpen nem elemezhetetlen egész, hanem ellenkezőleg, rendkívül bonyolódott képződmény, ideális egység, mely a fölfogás és cselekvés ökonómiája érdekében keletkezett” (8.). Az énnak ez a fölfogása a maga idejében meglepően „korszerű” volt – ha figyelünk, még Freud intencióit is fölfedezhetjük benne. S nagyon érdekes, hogy Erdős többé-kevésbé fölfogása súlyával is tisztában volt. Érzekelte a lehetséges megrendülést, amelyet az énnak egy ilyen értelmezése kiválthat. „Mintha elvesztenök lábunk alól a talajt. A világ szétesik elemeire s vele együtt az én is” (9.). Ám e pozíció – századéai szerint – egyáltalán nem a relativizálás pozíciója. Mach nyomán azt hangsúlyozza, hogy „az izolálás [így pl. az én önmaga általi elkülönítése is.] csak absztrakció eredménye, valójában minden csak a nagy általános világösszefüggés tagja” (9.). S Erdősnek ez a machiánus én-fölfogása a maga sajátos kettősségével József Attila ihletfölfogása felé mutat. „Igen, minden képzetünk »én«-ünkre van vonatkoztatva, tehát van alanyi oldala, mert hisz minden érzetelem csak komplexumban lép föl. Azonban nyilvánvaló, hogy az a komplexum nem mindig a teljes tudatos, éber emberi én. Mert hiszen van tudatunk, érzünk az álomban, hipnózisban, eksztázisban, vannak állati öntudatok különböző fokozatokban” (9.). Azaz, ebben a fölfogásban, bár tételesen nem mondódik ki, implicite az is benne van, hogy a „nagy általános világösszefüggés” kifejezése – ha egyáltalán megtörténik – az énen keresztül történik meg. De nem a tudatos én normál megnyilatkozásaként, rutinszerűen. Erdős érvelésének persze nincsenek direkt esztétikai applikációi, ő nem ezt a kérdést bolygatta, így József Attila „metafizikáját” csak részleget-

sen és áttételesen szolgálhatta. De – s ez nem elhanyagolható mozzanat – érvelése logikailag az ihlet tana irányába mutat.

A fordító előszava iméntiekben vázolt két eleme, persze, nem egy időben s azonos súllyal fejtette ki hatását. A képzetproblematika – ha alárendelten is – már közvetlenül alakította a „metafizika” gondolatmeneteit, az *én* Erdős-féle interpretációja pedig alighanem csak közvetve s igazi hatását csak hosszabb távon fejtve ki érvényesült. S mint az analitikus orientáció felé vezető gondolati út egyik későbbi mozzanatával is számolnunk kell.

*

A Mach-fordítás mellett Erdős Lajos még egy fontos művet adhatott József Attila kezébe. Erdős ugyanis egyik szerzője volt az úgynevezett Alexander-émlékkönyvnek (*Dolgozatok a modern filozófia köréből. Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára*. Írták tanítványai, barátai, tisztelői. Bp. 1910.). Itt közölt írása, a *Természettudomány és filozófia* (34–67.) ugyan a költőt nem föltétlenül érdekelte, de maga a kötet bizonyára igen. Részen azért, mert a szerzők közt a magyar filozófia olyan nagyságai is szerepeltek, mint pl. Zalai Béla (*Etikai rendszerezés*), Lukács György (*Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez*), s a tematika is meglehetősen gazdag volt (így többek közt a műalkotás kérdései is terítékre kerültek). Részen pedig azért, mert e kötetben volt olvasható egy olyan tanulmány, Dienes Valériának *Az intuíció szerepe a mai metafizikában* című írása, amely őt, a „bergsonistát” kivált érdekelhette. S nemcsak azért, mert Dienesnek ez az írása voltaképpen rövid, de jó vázlata a Bergsonhoz vezető filozófiának, hanem azért is, mert Bergson koncepciójának éppen azokat az elemeit állította előtérbe, amelyek az ihlet tanát kidolgozni igyekvő József Attila felé mutatnak.

Hogy a költő valóban ismerte ezt a cikket, arról számos – azonosítást lehetővé tevő – jel árulkodik. Közülük hármat itt is érdemes megemlíteni. Az egyik, s önmagában is igencsak beszédes jelzés az, hogy Dienes cikkének központi kategóriája, amellyel megjeleníti a bergsoni filozófiát, az *eszmélet* (vö. pl. 10., 11., 12., 13.). Ez nem csupán az egyik terminus, ami a cikkben előkerül, hanem a legfontosabb; „a gondolkodó alany eszmélete” az a „reális alaptény” (12.), amire minden épül e koncepcióban. S maga a terminus *eszmélet*ként való magyarítása is Dienes leleménye. Ha tudjuk, hogy ez a szó mily fontos József Attilánál (egyik legjelentősebb versét – vagy, Tverdota György értelmezését elfogadva: versciklusát – például e címmel írta meg), értelemszerű, hogy tisztában volt filozófiai tartalmával is. S ha ez Dienes írásából volt megismerhető, akkor föltételezhetjük, hogy olvasta is ezt a számára sokatmondó interpretációt. A másik jelzés ugyanezt erősíti. Ismeretes, magam is írtam róla, hogy a költő egyik fontos teorémája lett a „*jelenbe gyülemlő múlt*” eszméje, amelyet ő maga is Bergsonra (s Freudra) vezetett vissza (vö. Lengyel 1996. 97–104.). Ez a gondolat csakugyan Bergsonra megy vissza, de magyar nyelvű formáját Dienes teremtette meg. Szóban forgó cikkében pl. ez így hangzik: „A fejlődés [...] a felgyúlt múltnak teremtő folytatása, és így lényegében, s nemcsak tudatlanságunk miatt, előreláthatatlan” (12.). A harmadik jelzés, amire érdemes figyelni, ugyancsak egy Dienes Valéria közvetítette bergsoni metafora: „az értelemnek, e cselekvési műszernek” – írja egy helyen Dienes, Bergsonra utalva (4.). S ez a műszer-metafora, ismeretes, megint csak előjön József Attilánál. „Bergson azt mondja, hogy az értelem az ember cselekvő műszere. No s valóban az” – olvashatjuk a költőnél (JATCI/1:261.). De e jelzések mellett további olyan összefüggésekkel is számolnunk kell, amelyek szintén e cikk ismeretét erősítik. Dienes Valéria írása ad magyarázatot például arra, hogy a filozófiatörténet bizonyos nagy egyéniségei miért bukkannak föl a „bergsonista” József Attilánál is. Croce és Bergson összetartozását Dienes pl. tényként rögzíti: „a nagy nemzetek mindenikének megoan a maga intuíciós filozófusa, James, Eucken, Croce, Bergson, akik döntően és tudatosan szakítanak a kizárólagos intellektualizmussal” stb. (4.).

Berkeley és Kant pedig Dienes Valéria vázlatában mint a Bergsonhoz vezető út egy-egy fontos gondolkodója jelenik meg (vö. pl. 11. és 13.). Ez filozófiatörténetileg megvilágítja az említetteknek a „metafizikai” fragmentumokban való fölbukkanását, pontosabban: fölbukkanásuk értelmét.

Itt s most csak utalhatok arra, hogy Dienes Valéria cikkének József Attilától való ismerete azt a nagyon lényeges kérdést is megválaszolhatóvá teszi, hogy a paulerianus József Attila, mestere rendszerét követve, hogyan tudta összeegyeztetni a „logikus” Pulert és az „intuicionista” Bergsont. (Ez ugyanis már oly súlyú probléma, hogy önálló, külön tanulmányt igényel – itteni tárgyalása csak a megértést akadályozná.)

Ide tartozik viszont az, hogy ha elfogadjuk, hogy Erdős Lajos révén József Attila hozzájutott az Alexander-émlékkönyv olvasásához, lehetséges inspirációként gyanúba vehető a kötet több más írása is. Ezek azonosítása és igazolása persze megint csak külön tárgyalást igényel, ám nem állhatom meg, hogy legalább föltevésésként ne említsem meg pl. Fenyő Andor (*A metafizikáról, különös tekintettel Kant rendszerére*), Mitrovics Gyula (*Az esztétikai tetszés alapproblémája és a Fechner-féle principiumok*), Molnár Géza (*A disszonanciák határa*) vagy Posch Jenő (*A képzet mint mozdulat*) írásait, mint lehetséges olvasmányokat.

Magának Erdősnek az Alexander-émlékkönyvben megjelent írása persze különösebb ösztönzést aligha jelentett a költő számára. De hogy valószínűleg ezt is elolvasta, arra talán Erdősnek egy Poincaré-idézete lehet a bizonyíték. A „*geológia* – írta Poincaré, s idézte Erdős – *arra tanít bennünket, hogy az egész élet csak egy rövid epizód a halálnak kettős örökkévalósága között, és hogy a tudatos gondolat ezen epizód keretein belül csak egy pillanatilag tartott és fog tartani. A gondolat nem egyéb, mint egy villámlobbanás a hosszú éjszakában. // De ez a villámlobbanás a mindenség*” (64.). Ez a metaforika, némileg átalakulva, de lényegét megőrizve, úgy vélem, az *Eszmélet* XII. versében mint az éjben tovasuhanó vonat kivilágított ablaka tér később vissza. Maga a gondolat azonos, „csak” a közvetlen szemléleti háttere változott meg, a „vasútnál lakom” élményéből táplálkozva.

*

Erdős Lajos természetesen nem volt jelentős gondolkodó, de jól képzett, megbízható tudású közvetítőként számolnunk kell vele. 1928–29-ben, bár még csak ötven körül járt, mai mércével tehát még nem volt igazán „öreg”, némileg már egy korábbi periódus intellektuális tájékozódását képviselte. Alighanem ezért, vagy ezért is mondta őt „öreg tanárnak” a fiatal József Attila. De ebben az *Ady-vízió*-ban adott „definícióban” legalább akkora motiváció a saját kora uralkodó intellektuális divatjaival való szembefordulás, mint az „öreg” Erdőstől való távolság. Ha jól értjük az *Ady-vízió* ide vonatkozó megjegyzését, „*az esernyőjüket elhagyó és megátalkodott öreg tanárok*” modelljétől saját útkeresése igazolását és megerősítését kapta.

Erdős szerepe József Attila tájékozódásában alighanem ebben az eszmei megerősítésben keresendő.

Irodalom

- Alexander-emlékkönyv: *Dolgozatok a modern filozófia köréből. Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára. Írták tanítványai, barátai tisztelői.* Bp., 1910.
- Dienes Valéria 1910: *Az intuíció szerepe a mai metafizikában.* In: Alexander-emlékkönyv. Emlékkönyv: József Attila-emlékkönyv. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp. 1957.
- Erdős Lajos 1910: *Természettudomány és filozófia.* In: Alexander-emlékkönyv, 34–67.
- Erdős Lajos 1913: *Ernst Mach filozófiája.* Huszadik Század, [I.] 409–425., 593–603.
- Erdős Lajos 1927: *A fordító előszava.* In: Mach 1927.
- JAlev: *József Attila levelezése.* Összeáll. H. Bagó Ilona, Hegyi Katalin, Stoll Béla, sajtó alá rend. és jegyz. Stoll Béla. Bp., 2006.
- JATC: József Attila: *Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek.* Közzéteszi Horváth Iván et al. Bp., 1995.
- Lengyel András 1996: *A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok.* Bp.
- Lengyel András 2005: *„...gondja kél a gondolatban”. Az értekező József Attiláról.* Szeged
- Mach, Ernst 1927: *Az érzetek elemzése.* Ford. Erdős Lajos. Bp. (Filozófiai Írók Tára)
- Szabolcsi Miklós 1992: *„Kemény a menny”.* Bp.